

Ziyalı ruhunun ƏBƏDİYYƏTİ

bəy Adıgözəlov Hacı Qararı. 40-50 manata qədər vüsul oldu. Oynayan uşaqlara vüsul olan məbləği verib tapşırırdım ki, öz füqəralarına paylasınlar..."

“ Əsgər ağa onunla birlikdə tamaşalarda oynayan, həmin tamaşaların təşkilatçılarından biri, sonradan Azərbaycan dramaturgiyasının və səhnə sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olan Nəcəf bəy Vəzirov kimi ömrünü bu sahəyə həsr etmədi. Amma iki böyük ziyalının – Mirzə Fətəli Axundzadənin və Həsən bəy Zərdəbinin dünyagörüşü, həyata baxışı, ruhu onların hər ikisinin vücuduna hopmuşdu. Çünki gördükləri işlər hər iki mütəfəkkirin məsləyi, əqidəsi, əməl və həyat tərzinə yaxın idi. Hər iki ziyalı ömürboyu xalqın mənafeyini öz xeyirlərindən üstün tutdu. İnsanların inkişafı və maariflənməsi üçün alışıb-yandılar. Ümumxalq tərəqqisinə nəşə vermək – Əsgər ağanın da, Nəcəf bəyin də həyat devizi belə oldu.

Gimnaziyanı bitirən Əsgər ağa təhsilini davam etdirmək üçün Moskvağa yola düşür. Petrovski-Razumovski adına Kənd Təsərrüfatı

Akademiyasına daxil olur. Amma hələ tələbə ikən Moskvanın mədəni həyatında gördüklərini, dünya elmi haqqında yenilikləri Azərbaycana çatdırmağa çalışır. Çünki öz xalqını dünyanın ən qabaqcıl millətləri sırasında görmək istəyir. Bunun üçünsə ən yaxşı vasitə milli mətbuatımızın qaranqışu “Əkinçi” qəzeti idi. O “Əkinçi” ki, müəllimi Həsən bəy Zərdəbi tərəfindən nəşr olunurdu. Həmin dövrdə yeni ayaq açmış səhnə sənəti və milli mətbuatımızla yanaşı, Əsgər ağa Azərbaycan xalqının mədəni həyatında muzeyləri də görmək istəyirdi. Həmin dövrdə Azərbaycan muzeylərinin açılmasından söhbət belə getmirdi, ölkədən kənara çıxmayan insanların bu haqda anlayışları, təsəvvürləri yox daracasındaydı. Moskvada təhsil alan Əsgər ağa Rusiyadakı muzeyləri gözdə keçirə vətəninə də belə mədəniyyət ocaqlarının mövcudluğunu arzulayırdı. Muzey ilk növbədə Əsgər ağa kimi ziyalılara öz xalqına keçmişini tanımaq, dünyada baş verən yeniliklərlə aqah etmək üçün lazım idi.

Əsgər ağa mətbu çıxışlarında kitabxanadan da vacibliyini yada salır. Şübhəsiz ki, bu xatırlama da öz xalqının mədəniyyətini, təhsilini inkişaf etdirmək arzusunun doğurduğu, eyni zamanda 140 il əvvəl yazılmış məqalələr bizi indiki kitabxanalarımıza ehtiramla yanaşmağa çağırır: “Petersburqda bir padşahlıq kitabxanası var ki, onun hər ildə 800.000 manat xərci olur. O kitabxanada 900.000 basma, 30.000 yazma kitab və 75.000 kitab surəti var. Qiymətli kitabları şüşə altında saxlayırlar ki, onlara dəyməsinlər. O cümlədən bir qızıl cildli Quran var ki, qiyməti 33 min manat.

Kitabxana hər gündə sübh saat ondan axşam saat doqquzuncu açığıdır və hər kas ol zaman gedib orada müftə kitablar və qəzetlər oxuya bilir...” (“Əkinçi”, 16 yanvar 1876-cı il).

Əsgər ağanın bu arzusunun sonradan görkəmli yazıçı, ictimai-siyasi xadim Nəriman Nərimanov, “Nicat”, “Səfa” və digər maarif cəmiyyətləri həyata keçirir. Bakıda ilk qiraət evləri, kitabxanalar açılır.

Əsgər ağa Moskvada oxuduğu illərdə dünya dəyişirdi. Daha doğrusu, Rusiyanın ictimai, siyasi, mədəni, iqtisadi həyatında yeni proseslər baş verirdi. Olka təhkimçilik buxovunda xəyab kapitalist Rusiyasına doğru irəliləyirdi. Amma bu yenilənmə imperiyanın ucaqlarına bir qədər gec gedib çıxdı. Elə dəmir yolları kimi. Vücudunda Mirzə Fətəli Axundzadənin, Həsən bəy Zərdəbinin, babası Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağının ruhunu gəzdirən Əsgər ağa kimi ziyalılar

265

elmi-texniki nailiyyatların öz diyarlarına gəlməsindən sevinc duyur, düşünürdürlər ki, həmin yeniliklər xalqın gələcəyini, həyat tərzini yaxşılaşdıracaq. Ona görə də öz soydaşlarını dəmir yolunun çəkilməsi münasibətilə qəzet səhifələrindən müştuqlayırdı: "Bu günlərdə vəzirlərin məclisində Badikuba dəmir yolu təsdiq olunub. Ol yol Tiflisdən, Qarayazıdan, Gəncədən, Gorandan, Zərdəbdən, Hacıqabuldan Badikuba gələcək" ("Əkinçi", 4 noyabr 1875-ci il).

"Əkinçi"nin 18 noyabr 1875-ci il sayındakı "Elmi xəbərlər" bölməsindəki məlumatların, sorğuların sadəsinin alt qatında xalqı üçün narahat bir ürayın döyüntüsü eşidilir. Bildirilir ki, sınaqlar nəticəsində ildırımın hündür şeylərin – ağacların və binaların üstünə daha çox düşdüyü məlum olub. Palıd və qoz ildırımın çəkir, amma qovaq və daranıq ağaclarının üstünə düşür. Avropalıların təmsalında hər evin ətrafında qovaq ağacı əkməyi məsləhət gördən Əsgər ağanın elmi xəbərlərinin əksəriyyəti bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib. Bu xəbərlərdə bir toyuqdan neçə yumurta almağın mümkünlüyü, zəli ilə hava proqnozunun təyini, yanğının su ilə deyil, su buğu ilə (qazla) keçirməyin üstünlüyü barədə söhbət açılır.

XIX əsrin II yarısında güzararı torpaqdan və heyvandarlıqdan çıxan xalqın kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri nəinki çatışmırdı, demək olar ki, yox idi. Elə Nəcəf bəy Vəzirov kimi, Əsgər ağa Goranı da Petrovski-Razumovski Akademiyasına apararı elmi nailiyyatlarından xəbərsiz xalqa kömək arzusu idi. Hələ tələbə iken Azərbaycandan müxtəlif guşələrində min bir əziyyətlə torpaq əkil mal-qara saxlayan insanların əzab-əziyyətini, bəzən bir neçə günün içində ucsuz-bucaqsız tarlaların və yaxud böyük sürülərin məhv olduğunu görür, bu bələlərdən qurtulmağın yollarını göstərirdi.

Tələbə Əsgər ağanın kənd həyatı ilə bağlı yazılarının əksəriyyəti bu gün də maraqlıdır. Həyri vaxtlara qədər müxtəlif mövsümlərdə meyvənin saxlanması problemi olaraq qalırdı. Soyuducu anbarların olmadığı bir vaxtda, təbəssüf ki, alimlərimiz bağıqlarımıza dəyərli məsləhət verə bilmirdilər. Amma təxminən əsr yarım əvvəl xalqın hər cür çətinlikdən həfzini istəyən gənc tələbə öz həmyerliləri ilə tövsiyələrini bələ bölüşürdü: "Almaniya, yani nemes qəzetlərində yazılır ki, meyvələri anbarlarda çürüməkdən bələ mühafizə etmək olar: məsələn, eni, uzununu və hündürlüyü 7 arşın olan anbara meyvəni yığandıan 2-3 gün irəli onun içində 8-10 misqal kükürd yandırıb tüstüsünü evə verəndə onun içində meyvə çürüməz və ondan kükürd iyi gəlməz" ("Əkinçi" qəzeti, 4 yanvar 1877-ci il). "Əfəli-Əhli-Dehat" rubrikası ilə verilən həmin məqalədə Əsgər ağa kartofda

əmələ gələn qurdlardan, yağışdan sonra göllərdə su içən heyvanlardakı xəstəlikdən, daş kömür vasitəsilə ağacdakı cücülərin məhv edilməsindən də söhbət açır.

Bu, ziyalı ruhunun oyanışı idi. Axı necə ola bilər ki, dünyanın bir yerində tətbiq olunan texniki uğurlardan digər guşəsi xəbər tutmasın, əziyyət çəksin. O da ola sənin öz xalqın. Əsgər ağa telefonun meyvədanə gəlməsindən tutmuş heyvan kökəltməyə qədər yenilikləri çatdırır, amma getdikcə başa düşür ki, yalnız bu yolla, təkcə iqtisadi geriliklə mübarizə aparmaq əzdir. İnsanları oyatmaq üçün məarifləndirmə prosesi getməli, məktəblər açılmalıdır. Anlayır ki, özünün, tələbə yoldaşı Nəcəf bəy Vəzirov kimi bir neçə gəncin təhsil alıb, geri qayıdıb öz ixtisasları üzrə işləməsi ilə doğma yurdlarını əsarətdən qurtara bilməyəcəklər, xalqa birinci növbədə məktəblər lazımdır. Bələ təhsil ocaqları isə dövlət tərəfindən açılmış, ən yaxşı halda Bakının general-qubernatoru öz cibindən yeni təsisatə hər il 100 manat yardım edir. Tələbə Əsgər ağa öz həmyerlilərinə, daha dəqiq desək, varlı insanlara nümunə göstərməyə çalışır. Həmin nümunənin nişanasını də biz "Əkinçi"nin səhifələrində görürük: "Moskvadan Əsgər Goranı yazır ki, əgər Badikubədə müsəlman məktəbxanası açmaq üçün icma bina olsa, mənə də ol icmaya çalış hesab edin. Mən mədun olaram bu işdən ötrü hər ildə yüz manat göndərim" ("Əkinçi" qəzeti, 12 may 1877-ci il).

“Yüz manat o dövrə nəinki bir tələbə, hətta əksər ailələr üçün əlçatmaz məbləğ olub. Təsəvvür edin ki, qoyun ətinin qırıncəkəsi (400 q.) 6 qəpiq, düyünün pudu (16 kq) 60 qəpiq idi. Cismində ziyalı ruhu yaşadıan Əsgər ağa Bakıda Azərbaycandan məktəbinin açılması üçün bu pulu əsirgəmirdi. Təkli həmvətənləri uşaqlarını məktəbə versinlər. Axı müəllimi Həsən bəy yazdığı kimi, Bakı quberniyasında cəmi bir realni gimnaziya vardı ki, orada da cəmi 500 nəfər şagird təhsil alırdı. Onlardan 250 nəfəri rus, 150 nəfəri erməni, 100 nəfəri isə azərbaycanlı idi. Həlbuki quberniyada azərbaycanlıların sayı təkcə ermənilərdən 10 qat çoxdur. Bu bələ Əsgər ağanı da düşündürürdü. Həmin dövrdə elmi-texniki sahədə gerilə qalmış sayılan müsəlmanları öz tarixlərini vərəqləməyə çağırırdı.

"Əkinçi"nin 1877-ci il 17 fevral tarixli sayındakı məqaləsində xatırladırdı ki, Avropaya elm islam dünyasından ayaq açır. Alimlərdən

məsul gətirərək zor və güc ilə deyil, əmlə dünyaya, xalqa sahib çıxmağın üstünlüyünü vurğulayır: "Əlxəsus Imam Əlinin dövrəsində elm tərəqqi edib. Həzrət özü deyib: 1) insanın xoşbəxtliyi elm təhsil etməkdir ilədri, 2) hər kəs əmlə yol açdı, ona ölüm yoxdur, 3) insanı bilmək ruhlandırır". Daha sonra məshuir islam alimlərinin, kimya elminin banisi əl-Razini, ingilislərin müəllimlər müəllimi adlandırdığı Cəfəri yada salır, Əbu-Sinanın (İbn Sinanın) kağıclarını,

Moskvada mətbuatı izləyən tələbə Əsgər Goranı millətlərin işçisində öz millətinin imzasını olmadığını görəndə yanib-yaxılır, bir ziyalı kimi bələ bələlərdən qurtulmağın yolunu düşündürdü. "Tiflisdən yazırlar ki, orada camaat bir məktəbi-sənaye açır ki, rus, gürcü, erməni dillərində elm və sənətlər öyrədəcəkdir. Amma bizim dildə elm kitabları yoxdur və yazıb-oxumaq çətindir deyib razi olmayıblar ki, türk dilində də oxunsun. Əlbəttə, erməni və gürcülərin çalışması və itirib-axtaranı olduğuna onların dilində xalqa elm və sənət öyrədəcəklər, lakin bizim nə ki çalışınmaz yoxdur, hətta vəkilə naməlumimillət özü müqərrar olur ki, bizim dildə yazıb-oxumaq çətinidir və biz elm təhsil etməyə qadir deyilik. Bələdə qeyrilərinin çox vəcinadır ki, məktəblərdə türk dilində elm öyrədəcəklər, ya yox?" ("Əkinçi" qəzeti, 28 aprel 1877-ci il).

Göründüyü kimi, Əsgər ağanın məktəb açmaq üçün çalışması Mirza Fətəli Axundzadənin, Həsən bəy Zərdəbinin azərbaycanlılara ilə üst-üstə düşür. Eyni zamanda başqa millətlərə nisbətən azərbaycanlılara diqqət ayrılmasında əzmi kimi, bəzi üzdənəraq millət nümayəndələrinin millətçilik üçün "elm, təhsil etməyə qadir deyilik" – deməsi onun təbəssübünə toxunur. Bununla yanaşı, çar Rusiyasının ikiüzlü siyasətini qınayır. Məlumat üçün bildirək ki, çar Rusiyası Azərbaycana sürgün etdiyi maləkanlar və digər xristian təriqətlilər üçün məktəb açdığı halda, yerli əhalinin savadlanmasına biganəlik göstərirdi. Əsgər ağa öz xalqın təhqirini və təqibini görür, vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar axtarır, get-gədə bu biganəliyin məxazına, məcrasına doğru irəliləyirdi və aydın olanda ki azərbaycanlılara qarşı mənfəi münasibətin kökündə ayrı-ayrı qubernatorlar, yerli idarəetmə nümayəndələri deyil, üsulü-idarənin, quruluşu özü dayanır, mübarizə taktikasını dəyişir, inqilabçı tələbələrlə dostluq edir, gizli dərnəklərin üzvü olur. Bu dərnəklər öz qaynaqlarını görkəmli rus şairi, mütəfəkkiri Nikolay Qavriloviç Çeremışevskinin nəşr etdiyi "Sovremennik"

və "Russkoye slovo" jurnallarında, Feyerbax və Buxner kimi əlman mütəfəkkirlərinin əsərlərindən alırdı. XIX əsrin 60-cı illərində başlanan çar üsulü-idarəsinə başağrısı verən, sonradan onun yuxılamasını təməlini qoyan bu hərəkət yatırılırsa da... "Bir neçə il sonra Moskva, Peterburq və digər şəhərlərin əli məktəblərində döyüşkən tələbələr yenidən baş qaldırdılar. 70-ci illərin əvvəllərində Moskvada Petrovski-Razumovski Akademiyasında başlanmış inqilabi çıxışlar

da başqa millətlərin nümayəndələri olan tələbələrlə birlikdə vaxtilə Bakıda Zərdəbinin şagirdi olmuş azərbaycanlı gənclər də fəallıq göstərirdilər: Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Adıgözəlov (Gorani), Əbulfət Şah taxtinski, Məhəmmədətağı Əlizadə və başqaları... (Əziz Mirahmadov. "Əkinçi", "Avrasiya-press". Bakı-2005, səh. 5).

Petrovski-Razumovski adına Kənd Təsərrüfatı Akademiyasını bitirən Əsgər ağa Adıgözəlov vətəninə qayıdıb ömrünün sonuna kimi müxtəlif vəzifələrdə çalışdı. Daha doğrusu, məhkəmə, prokurorluq orqanlarında fəaliyyət göstərdi. Yelizavetpoldun (Gəncənin) bələdiyyə raisi oldu. Harada işləməsindən, çalışmasından əslilə olmayaraq vətəndə qaldırıldı Adıgözəl bəy, Mirza Fətəli Axundzadənin, Həsən bəy Zərdəbinin ruhlarına xəyanət etmədi, akademiya təhsil aldığı illərdə formalaşmış düşüncəsini – xalqına, insanlığa xidməti başlıca məramı saydı. Dram əsərləri yazdı, məktəblər açdırdı. Əlindən nə gəlsə, xalqı üçün etdi. Onun "Qocalıqda yorğalıq" əsəri dəfələrlə tamaşaya qoyuldu.

“Deyirlər, insandan qurban olmaz. Görəsən, hansı mənada? Mənə, o rakersən ki, insan başqalarının nəfsinə görə qurban gətməməlidir. Amma Tanrı əmanətini bizə elə onun yonunda da qurban edilə bilər və bu o zaman baş verir ki, vücudunda əsl ziyalı və qəhrəman ruhu qərar tutsun. (Bələ əmələ fədakarlıq da deyilir.) Həmin ruh isə insanda böyük şəxsiyyətlərin qoyub getdiyi irs nəticəsində formalaşır. Onu da deyəq ki, hər kəsə bələ xoşbəxtlik nəşib olmur. İnsana zahirən əzab-əziyyət verən, hətta bəzən ölümə apararı yolun daxilində bir həzz, ləzzət dayanır. Bəşər övladına ömürdən sonrakı ömürü verir. Elə Əsgər ağa Adıgözəlov (Gorani) kimi ziyalıların ruhunun əbədiyyəti də bundan qaynaqlanır və deyədim ki, bu özü də çox böyük bir möcüzədir. ✦

Atabəba İsmayıloğlu,
Əməkdar mədəniyyət işçisi